

HAN DÖNEMİNDE BAZI TÜRKİSTAN DEVLETLERİ HAKKINDA BİR İNCELEME

Prof. Dr. AYŞE ONAT

Çin kaynakları, özellikle ‘Sülâle Yıllıkları’, İmparatorluğun Batı’ya açılma politikasının nasıl başladığı ve ne şekilde geliştiği hususunu, “Hsi Yü” veyahut ‘Batı memleketleri’ bölümünde zaman zaman ayrıntıya inerek anlatmışlardır. Bu ilk bilgiler, büyük ölçüde, ünlü Çin elçisi Chang Ch’ien’in raporlarına dayandırılarak Sse Ma-Chien tarafından yazılan Shih Chih¹’de bulunmaktadır. Daha sonra yine Han dönemini anlatan Han Shu² ve Hou Han Shu³ gibi resmi tarihlerin Hsi Yü bölümleri, Shih Chih örnek alınarak yazılmıştır. Ancak bu kaynakların değişik zaman ve kişiler tarafından yazılmış olmaları bazı farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dönem üzerinde herhangi bir çalışma yapılırken, bilgilerin doğruluğu açısından sözünü ettiğimiz hususa dikkat etmemiz lâzımdır.

Han döneminden itibaren, Resmi Çin Sülâle Yıllıklarında Hsi Yü ve ya Batı Memleketleri olarak adlandırılan Türkistan bölgesi, Moğolistan’ın yani Büyük Hun İmparatorluğunun batısında yer almaktaydı. Çin’in batıya açılan kapısı olarak nitelendirilen Yü-men⁴ ve Yang-kuang⁵ geçitlerinin

¹ Bu eser, Çin’in en eski devirlerinden itibaren yarı mitolojik karakter taşıyan Çin İmparatoru Huang-ti ile başlayarak Han Sülâlesi İmparatoru Wu (MÖ 140-87) zamanını da içine alan 130 bölümden oluşan modern anlamda yazılmış ilk tarih eseridir. Çin’in en eski devirlerini içeren genel bir tarih olması nedeniyle de ayrıca bir öneme sahiptir. Yazarı, birçok batılı tarihçinin “Çin’in Herodotu” olarak tanımladığı Sse Ma-ch’iendir. Kaynak, daha sonraki notlarda kısaltılmış olarak SC şeklinde verilecektir.

² Han Sülâlesinin kuruluşundan Wang Mang’ın Çin tahtına geçmesine kadar olan dönemin ilk resmi tarihidir (veya yıllığıdır). Ch’ien Han Shu olarak ta tanımlanan bu eser, aynı dönem içinde 110 bölüm şeklinde Pan Ku tarafından hazırlanmıştır. Kaynak, daha sonraki notlarla kısaltılmış olarak HS şeklinde verilecektir.

³ İkinci Han Sülâlesinin (MS 25-220) resmi tarihi olan bu eser, Sung dönemi tarihçilerinden Fan Yeh tarafından 90 bölüm olarak hazırlanmıştır. Bundan sonraki notlarda adı kısaltılmış olarak HHS olarak verilecektir.

⁴ Yang-Kuang’ın kuzey-batısında yer alan Yü-men geçidi, aynı zamanda Kansu bölgesinde Tung-huang’ın batısına 150 Li uzaklıktadır. Chung kuo Ti-min ta-tze-tien (Çin yer isimleri sözlüğü) s. 234, Shang-wu basımı, 1966 Taiwan. İlerde kısaltılmış olarak CKKC olarak geçecektir.

⁵ Çin’in Kansu eyaletinde Tung-huang’ın 130 Li güney-batısında bulunan bir geçittir. Bkz. CKKC, s. 961.

batısından başlayan bu bölge, güney ve kuzeyden büyük dağlarla çevriliydi, batıdaki sınır ise Tsung-ling⁶ dağlarına kadar uzanıyordu. Belgelerde, doğu-batı uzaklığı 6000 Li⁷ güney-kuzey uzaklığı ise 1000 li olarak verilmektedir⁸. Dönemin kaynakları doğudan batıya uzanan bu alan içinde ilk önceleri 36 devletten bahsederken, daha sonra sayılarının 50'ye varmış olduğundan söz etmektedirler. Sse Ma-chien, bu sayıyı 56 olarak göstermiştir⁹. Adını verdiğimiz bu kaynaklarda, Çin'in Yü-men ve Yang-kuang geçitlerinden, biri kuzeye ve biri de güneye olmak üzere iki yolun batıya uzandığından bahsedilmektedir¹⁰. Sınırları çizilen bu alan içinde, çeşitli göçebe ve yerleşik toplumların yaşadıkları, bunların değişik adlarla devletler kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Bu devletler arasında, doğudan gelen atlı göçebe özelliğini taşıyan Yüeh Ch'i ve Wu Sun lar Türkistan bölgesinin tarihi açısından büyük öneme sahip olmuşlardır. Doğudan gelen bu kavimlerin göçleri, diğer Türkistan devletleri üzerinde önemli siyasal etkiler bırakmıştır. Aşağıda bunları ayrı ayrı ele alacağız.

Yüeh Ch'i

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulmadan önce, Çin kaynakları iki büyük atlı göçebe toplumundan bahsederler. Bunlardan biri, Hunların kuzey-doğusundaki Proto-Moğollar, diğeri ise bugünkü Kansu'da faaliyette bulunmuş Yüeh Ch'ilerdir. Yüeh Ch'ilerin en eski yerleşim alanı olarak Tung-huang¹¹ ve Ch'i-lien¹² arası gösterilmektedir¹³. Fa-

⁶ Bunlar Türkistan'ın güney-batısındaki sıra dağlardır. Bkz. CKKC, s. 1058.

⁷ Eski bir uzunluk ölçü birimidir. Kesin olarak metre karşılığı bilinmemekle birlikte, 1 Li'nin yaklaşık 564-576 m. civarında olduğu sanılmaktadır. Bkz. Tze-hai, s. 2925; Friedrich Hirth, "The Story of Chang Kien, Chinas Pioneer in Western Asia", Journal of the American Oriental Society (JAOS), vol. 37, s. 144, 1917.

⁸ HS, 96 A, s. 3871. Lê-tien basımı, 1974 Taiwan.

⁹ SC, 123, s. 3160. Lê-tien basımı, 1974 Taiwan.

¹⁰ Shan-shan'dan (bugünkü Lou-lan) başlar, Nan-shan silsilesinin kuzeyini takib ederek, batıya doğru uzanır ve So-che'ye varır. Buna güney yolu denir. Diğeri Ön Che-shih krallığı toprağından geçerek, Pei-shan'dan Su-luo'ya gelir. Buna da kuzey yolu adı verilir. Güney yolunun batı ucunda Büyük Yüeh Ch'iler ve An-hsi memleketi, kuzey yolunun batısında ise Ta-yüan, Kang-gü ve Yen-ch'i devletleri yer almaktadır. Doğudan batıya doğru uzanan bu yollar, tarih boyunca tartışmalı bir konu olmuştur. HS, 96 A, s. 3872; HHS, 88, s. 2920, Lê-tien basımı, 1974 Taiwan.

¹¹ Bugünkü Kansu bölgesindedir. Bkz. CKKC, s. 898.

¹² Kansu'da Chang-yeh hsien'in güney-batısındadır. Tanrı dağları olarak bilinen bu dağlara Ch'i-lien adı Hunlar tarafından verilmiştir. Zaman zaman 'karlı dağlar, beyaz dağlar ve Nan-shan' gibi adlarla da anılmaktadır. Aslında Ch'i-lien dağları, güney ve kuzey olmak üzere iki kısımdır. Güneyi Han Shu, Hsi-yü bölümünde bahsedilen Nan-shan'dır. Kuzeyi ise bugünkü Doğu Türkistan'daki Tanrı dağlarıdır. Bkz. CKKC, s. 528.

¹³ SC, 123, s. 3162; HS, 96 A, s. 3890.

kat sonraki dönem kaynaklarının aynı bölge içinde değişik yer adları verdikleri göze çarpmaktadır¹⁴. Bu nedenle Yüeh Ch'i kavminin eski yerleşim alanlarının kesin olarak belirlenmesi, zor olduğu kadar, tartışmaya açık bir konudur. Bilindiği üzere, göçebe kavimlerinin tam olarak sınırını çizmek oldukça güç bir iştir. Ancak, böyle bir konu üzerinde çalışılırken, en önemli nokta, dönemin belirtilip sınırlandırılmasıdır. Yüeh Ch'ilerin Büyük Hun İmparatorluğu tarafından bir kaç kez yenilgiye uğratıldığını biliyoruz. Ancak, belgelerden, büyük bir kol olarak batıya gelmelerinin, MÖ 174-160 yılları arasında Mete'nin oğlu Lao Shang zamanında gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır¹⁵. İlk geldikleri yer olarak İli ve Isık Göl kıyıları gösterilmiş ve buranın yerli halkı Sai¹⁶ veya Saka'ları göçe zorladıkları belirtilmiştir. Daha sonra doğudan gelen yeni bir göç dalgasıyla yerlerini terkederek, Ta-hsia (Bactria)'yı işgal etmişler ve buraya hâkim olmuşlardır. Chang Chien, Büyük Yüeh Ch'lere geldiği sırada, bunlar Amu Derya'nın kuzeyinde bulunuyorlardı. Bactria'nın istilâsına henüz başlamamışlardı¹⁷.

Bu kavmin doğuda iken kesin yerleşim alanları, genel nüfusu ve askeri gücüne, ilgili belgelerde değinilmemişse de bu konuya ilişkin bilgiler, Yüeh Ch'ilerin ancak batıya gelmesiyle birlikte açıklık kazanmaktadır. Chang Chien'in vermiş olduğu ilk bilgilere göre, Büyük Yüeh Ch'iler, Fergana'nın 2000 veya 3000 Li batısında, Amu Derya'nın kuzeyinde oturdukları ve güneyden Ta-hsia, batıdan An-hsi ve kuzeyden K'ang-gü memleketleriyle komşu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca asker sayısının 100.000 veya 200.000 dolaylarında olduğu belirtilmiştir¹⁸. Han Shu bu bilgileri daha da genişleterek, Çin'e olan uzaklığına ve genel nüfusuna da değinmiştir. Bu kaynakta, Büyük Yüeh Ch'ilerin merkezlerinin Çin başkenti Ch'ang-an'dan 11.600 Li uzaklıkta, 100.000 aile, 400.000 kişi ve 100.000 askere sahip bir devlet olduğu belirtilmektedir¹⁹.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, "Eski Ortaasya Kabileleri hakkında Araştırmalar I, Yüeh Ch'iler", DTCF Dergisi, cilt 15, sayı 1-3, s. 251, 1957.

¹⁵ B. Ögel, a.g.e., s. 248-250.

¹⁶ Bu kavim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, a.g.e., s. 247-278.

¹⁷ Maenchen-Helfen, Chang Ch'ienin MÖ 129-128 yılında, Yüeh Ch'lere geldiği sırada bunların Ta-hsia'nın idarecileri durumunda olduğunu söylemektedir. Bkz. O. Maenchen-Helfen, "The Yüeh Chih Problem Re-examined", JAOS, vol. 65, s. 71, 1948.

¹⁸ SC, 123, s. 3162.

¹⁹ HS, 96 A, s. 3890; HHS, 88, s. 2920.

Wu Sun

Doğudan batıya, Türkistan'a gelen bir diğer göçebe atlı kavim de Wu Sun'lardı. Yaşam tarzı, Hun ve Yüeh Ch'ilerle aynı olarak gösterilen bu kavmin, eski yerleşim bölgesi konusu, Yüeh Ch'ilerinkinden daha karışık bir durum gösterir. Çünkü, Han Shu, Wu Sun'ların eski oturdukları bölgeyi Kansu'da, Tung-huang ve Ch'i-lien arasına yerleştirmektedir²⁰, bu da, Yüeh Ch'ilerle aynı yerde olduklarına işaret etmekteyse de kesinliği tartışılır²¹.

Doğuda buldukları sırada sınırlarının kesin çizilememesinin yanı sıra, herhangi bir nüfus ve askeri güç konusunda da bilgi verilmemiştir. Ancak, daha sonraki kaynaklar, Wu Sun'ların batıda güçlü askeri bir devlet olduklarının yazarlar. Yüeh Ch'ilerin arkasından batıya gelen bu atlı göçebe kavmin tarihinde, karanlık kalan noktalardan biri de, ne zaman ve niçin göç ettikleri konusudur. batıya hareketleri, Isık Göl ve İli kıyılarına gelmeleri ve Yüeh Ch'ileri buradan çıkartarak, yerleşmeleriyle başlatılabilir. Tarih olarak, MÖ 133 ile 129 yılları arasına yerleştirilebilir²².

Wu Sun'ların batıdaki faaliyetleri hakkında ilk bilgiler, yine ünlü Çin elçisi Chang Chien'in seyahatnâmesinde anlatılanlara dayanmaktadır. Bu bilgilerden, kuvvetli, göçebe bir devlet oldukları görülen, Fergana'ya yaklaşık 2000 Li kuzey-doğuda buldukları anlaşılan Wu Sun'ların genel nüfusu verilmemekle birlikte, yüzbinleri aşan askeri bir güce sahip oldukları belirtilmektedir²³. Han Shu ise, devletin sınırlarını çizmeden önce, Ch'ang-an'dan 8900 Li uzaklıkta olduğunu söyleyerek, doğudan Hun, kuzey-batıdan K'ang-gü, batıdan Ta-wang, güneyden Sai memleketleriyle komşu olduğunu yazmaktadır. Ayrıca genel nüfus olarak, 120.000 aile, 630.000 kişi gibi rakamlar verilirken, asker sayısı 188.000 olarak gösterilmiştir²⁴.

Türkistan'daki Wu Sun ve Büyük Yüeh Ch'i gibi atlı göçebe devletlerin yanı sıra, yerleşik hayatı benimseyen devletler de bulunuyordu. Bunlar, askeri bakımdan zayıf olmakla birlikte, bazıları genel nüfus açısından büyük bir yoğunluğa sahipti. Ziraatle uğraşan bu yerleşik devletlere örnek olarak Ta-Hsia ve Ta-wang devletlerini almayı uygun bulduk.

²⁰ HS, 96 B, s. 3902.

²¹ B. Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu Sun'ların Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF Dergisi, cilt 6, sayı 4, s. 259-278, 1948.

²² O. Maenchen-Helfen, a.g.e., s. 71.

²³ SC, 123, s. 3161.

²⁴ HS, 96 B, s. 3901.

Ta Hsia

Bu ülkeyle ilgili ilk bilgilere yine, ünlü tarihçi Sse Ma-ch'ien in eserinin 123. bölümünde rastlanmaktadır. Ta-wang'ın (Fergana) 2000 Li güney-batısında, Amu Derya'nın güney kıyılarında büyük bir devlet olan Ta-hsia halkının, aynen Ferganalılar gibi taştan yapılmış bina ve şehirlerde oturdukları anlaşılmaktadır. Merkezi yönetimin bulunmadığı bu ülkede, her şehir ve kasaba kendi idarecileri tarafından yönetiliyordu. Çince belgelerde bu husus açıkça görülmektedir. Chang Ch'ien, bunların çok iyi tüccar olmalarına rağmen askerlerinin korkak, ordularının güçsüz olmaları nedeniyle Yüeh Ch'i işgâlinde kaçamadıklarını ve kolaylıkla boyun eğdiklerini belirtmektedir. Elçi, ülkenin Çin'e olan uzaklığını 12.000 Li olarak vermiştir. Ancak bu uzaklık, sonraki dönem kaynaklarında değişmektedir. İlk bilgileri içeren belgelerde, nüfusun milyonları aşmaktan söz edilmesine rağmen²⁵ devlet, kuvvetli siyasi birlikten ve askeri güçten yoksundu. Bu nedenle, Yüeh Ch'i istilası ile karşı karşıya kaldığında, kolaylıkla onlara tâbi olmuştur. Yüeh Ch'iler, Bactria'ya hâkim olduktan sonra, ülkeyi 5 idarî merkeze bölmüşler ve her birinin başına "Hsi-hou" ünvanı taşıyan yöneticiler getirmişlerdir. Çince belgelerden, bu idarecilerin adlarını, oturdukları şehirleri ve Çin'e olan uzaklıkları hakkında bilgiler edinilmektedir²⁶. Bir yüzyıl kadar sonra, bu idarecilerden Kuei-shuang Hsi-hou'ünvanlı Chiu-chiu chieh, diğerlerini kendine tabi kılarak, Ta-hsia ülkesi içinde Kuei-shuang (Kuşan) adında yeni bir devlet kurmuştur²⁷.

Ta Wang (Fergana)

Çin'in batısı²⁸ ile Hunların güney-batısında yer alan ve ünlü Çin elçisi Chang Chien'in²⁹ bizzat ziyaret ettiği bir Türkistan devletidir. Ziraatle

²⁵ SC, 123, s. 3164-3166.

²⁶ He-hei cheng merkez olarak gösterilen birinci bölge, Yang-kuang'dan 7802 Li; Shuang-mi cheng merkez olan ikinci bölge, Yang-kuang'dan 7782 Li; Kuei-shuang cheng merkez üçüncü bölge, yang kuang'dan 7982 Li; Po-mao cheng merkez, dördüncü bölge, Yang-kuang'dan 8220 Li; Kao-fu cheng merkez, beşinci bölge, Yang-kuang'dan 9283 Li uzaklığında bulunuyordu. Görüldüğü gibi, Çin'in batı ucundan olan bu uzaklıklar 7000-9000 Li arasında değişmekteydi. Bkz. HS, 96 A, s. 3891.

²⁷ HHS, 88, s. 2921; O. Maenchen-Helfen, a.g.e., s. 72.

²⁸ SC, 123, s. 3160 daki belgede bu uzaklık 10.000 Li olarak verilirken Han Shu'da, Chang-an Fergana uzaklığı 12.550 Li olarak gösterilmiştir.

²⁹ Bu çinli elçi-seyyahın MÖ 138 yılında başlayan seyahatiyle ilgili bilgiler, Shih Chih 123; Han Shu 61; Han Shu 96 AB gibi Çin kaynaklarında yer almaktadır. F. Hirth, O. Franke, De Groot, E. Chavannes gibi batılı araştırmacılar, Ortaasya ve Çin tarihi üzerinde yaptıkları çalışmalarda, Chang Ch'ien'in seyahatnamesinden büyük ölçüde yararlanmışlardır.

uğraşan halkı, pirinç ve buğday ekıyor ve bağcılık yapıyordu³⁰. Buraya gelen Çin elçilik heyetinin, Fergana atları hakkında vermiş olduğu haberlerin, Çin İmparatoru Wu³¹ yu çok etkilemiş olduğu bilinmektedir. Hatta bunlara sahip olabilmek için, çeşitli diplomatik yollara başvurduğunu o dönemin kaynaklarından öğrenmekteyiz³². Belgeler, Fergana devletini askeri açıdan güçsüz olarak gösterirken, diğer taraftan askerlerinin Hun ve Yüeh Ch'iler gibi at üstünde savaştıklarının ve en önemli silahlarının da ok ile yay olduğu hakkında ayrıca bilgi vermektedirler. Kuzeyden K'ang-gü³³, güney-batıdan Büyük Yüeh Ch'iler³⁴, kuzey-doğudan Wu Sun ve doğudan Han-mi ile Yü-ti'en (Hotan) gibi devletler ile komşu idi³⁵. Genel nüfus hakkında, Shih Chih'de "yalnızca yüzbinleri aşmakta" ifadesi kullanılırken, Han Shu nüfus ve asker sayısını ayrıntılı bir biçimde vermektedir. Bu verilere göre, Ta-wang (Fergana)nın 60.000 aile, 300.000 kişi ve 60.000 askere sahip olduğu görülmektedir³⁶. Bu bilgiler ışığında, nüfus açısından Ta-wang'ın Ta-hsia (Bactria) kadar büyük olmadığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda ele aldığımız ikisi göçebe diğer ikisi yerleşik olan bu dört Türkistan devletinin kurulduğu alanları, sınırlarını, nüfus ve askeri güçlerini, dönemin kaynakları elverdiği ölçüde, kısa da olsa ortaya koymaya çalıştık. 300.000 kişiden oluşan yerleşik devlet Ta-wang'ın oldukça az sayıda asker çıkarttığı görülmektedir. Buna karşılık, Yüeh Ch'i ve Wu Sun gibi göçebe devletlerin nüfuslarının 1/4 ve 1/6 oranında iyi yetişmiş askere sahip oldukları verilen rakamlardan anlaşılmaktadır. Sayıca ve nüfusça ol-

³⁰ Belgeler, Fergana halkının şarap içmekten büyük zevk aldıklarını, bağcılıkla uğraşarak çok iyi kalitede üzüm şarabı ürettiklerini ve bunları bozulmadan 20-30 yıl saklayabildiklerini göstermektedir. Bkz. SC, 123, s. 3173.

³¹ Birinci Han Sülâlesinin İmparatorlarından olan Wu, (MÖ 140-87) Çin'in sınırlarını güneyde, doğuda ve batıda genişleterek, merkeziyetçi, güçlü bir devlet kurmuştur. Türkistan'a açılma politikasını başlatan ilk kişi olması nedeniyle de tarihte ayrıca önemli bir yere sahiptir.

³² SC, 123, s. 3174 deki belgede, en iyi cins atların Erh-shih mevkiinde bulunduğu ve Çin elçilik heyetine verilmemek için de halkın bunları sakladığı belirtilmektedir. İmparator Wu'nun bu atlara sahip olabilmek için giriştiği her türlü çaba, SC, 123, ve HS, 96 A bölümlerinde anlatılmıştır.

³³ HS, 96 A, s. 3894 de Fergana'nın K'ang-gü'deki Pi-t'ien Ch'eng'den uzaklığı 1511 Li olarak verilmiştir.

³⁴ Güney-batı sınırında Ta-hsia devleti gösterilirken, büyük Yüeh Ch'iler batı yönüne konulmuştur. Bkz. SC, 123, s. 3160.

³⁵ SC, 123, s. 3160; HS 96 A, s. 3894.

³⁶ HS, 96 A, s. 3894.

dukça fazla olan bu eski Türkistan devletlerinin, askeri açıdan Büyük Hun İmparatorluğunun gücüne erişemedikleri, yine aynı dönem belgelerinden ortaya çıkmaktadır. Doğuda bir zamanlar, büyük bir tehlike olarak görülen Yüeh Ch'i ve Wu Sun'ların batıya göçleri, buradaki siyasi denge- nin bozulmasına neden olmuşsa da Türkistan'da güçlü bir askeri ve siyasi birliğin kurulmasını sağlayamamışlardır. Bu otorite boşluğunu, zaman zaman Hun ve Çin İmparatorlukları doldurmaya çalışmış ve doğal olarak bu hareket Türkistan üzerinde devamlı savaşların çıkmasına ve siyasi den- genin sık sık değişmesine yol açmıştır.

